

9392

६

भगिनी निवेदिता

प्रभु शंकर

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय बा.वा......

दा.क्र. 9392



BVBK-0401312

BVBK-0401312

M. Chandra Moorily

पुष्प ५

क्याता

9392

49152

महाराष्ट्र शासन [महाराष्ट्र शासन] विभाग-क्याता

भगिनी निवेदिता

विभाग-क्याता, महाराष्ट्र शासन, विभाग-क्याता

महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र शासन

लेखक

प्रभु शंकर

अनुवादक

मधुकर डांग्रे



BVBK-0401312

BVBK-0401312

भारत-भारती [मराठी संस्करण]

रईकर पथ, नागपूर-२

प्रकाशक

भारत-भारती [मराठी संस्करण] बाल पुस्तकमाला

प्रभाकर फंजपुरकर
मंत्री

श्री. बाबासाहेब आपटे स्मारक समिती
रुईकर पथ, नागपूर, महाराष्ट्र

संपादक, मराठी संस्करण
सुरेश दत्तात्रेय देशपांडे

पहिली आवृत्ती-जुलै १९८०
दुसरी आवृत्ती-मार्च १९८१

मूल्य रु. २-००

मुद्रक

दि. भि. धाकस

नाग मुद्रणालय, रुईकर पथ, नागपूर-२

थोडे उपक्रमाविषयी

आपल्या पूर्वजांचे स्मरण म्हणजे कर्तृत्वाच्या प्रेरणेचा अखंड स्रोत. त्यांच्या जीवनातून आपल्याला नेहमीच बोध आणि मार्गदर्शन मिळत आलेले आहे. केवळ भारतीयांनाच नव्हे, तर जगातील साऱ्या मानवांना आपले हे सांस्कृतिक धन म्हणजे एक कुतूहलाचा विषय आहे.

आपला गौरवशाली इतिहास ज्यांनी निर्माण केला, त्या महान व्यक्तींची जीवनचरित्रे सरळ, सोप्या आणि सहज पद्धतीने सादर करण्याचे कार्य बंगलोरच्या 'राष्ट्रोत्थान परिषदे'ने सुरू केले. कन्नड आणि इंग्रजी भाषांमधून लिहिलेल्या छोट्या-छोट्या पुस्तकांच्या रूपाने हा इतिहास नव्या पिढीपर्यंत पोचविण्याचे हे कार्य आहे. मुळात ही चरित्रे कन्नड भाषेमध्ये लिहिलेली आहेत.

नागपूरच्या 'श्री. बाबासाहेब आपटे स्मारक समिती'ने या चरित्रांचे मराठी अनुवाद प्रकाशित

करण्याची जबाबदारी स्वीकारलेली असून 'भारत-भारती' (मराठी संस्करण) या उपक्रमाच्या अंतर्गत हे प्रकाशनकार्य चालू आहे.

आपले ऐतिहासिक महापुरुष, ऋषी-मुनी, सम्राट, वीर, योद्धे, साधुसंत, राजनीतिज्ञ, कलावंत इत्यादी साऱ्यांचा समावेश या पुस्तकमालेत आहे.

हा अक्षय ठेवा उमलत्या पिढीच्या स्वाधीन करीत असता त्या कार्यात आपल्यालाही काही वाटा उचलता आला, यावद्दल आम्हाला आनंद वाटतो. आपणासही हा उपक्रम आवडेल आणि आपले सहकार्य या उपक्रमास लाभेल, असा विश्वास आहे.

विनीत

सुरेश दत्तात्रेय देशपांडे

संपादक

५३-१३९२ ६११८

भगिनी निवेदिता

आपली भारतीय मायभूमी जेव्हा अनेक अडचणींनी ग्रासली होती, तेव्हा पाश्चिमात्य देशांतील अनेकजण स्वेच्छेने भारताच्या मदतीला धावून आले. कुमारी मार्गरेट नोबल ही त्यापैकी एक. ती आयर्लंडमधून भारतात आली व नंतर निवेदिता नावाने प्रसिद्धी पावली. त्याकाळी आयर्लंडही भारताप्रमाणेच स्वतःच्या स्वातंत्र्यासाठी लढत होता.

आयर्लंडच्या चर्चमध्ये धर्मोपदेशक असलेले श्री. जॉन नोबल यांची दोन श्रद्धास्थाने होती. एक परमेश्वर व दुसरे त्यांची मातृभूमी आयर्लंड. जॉन नोबल यांचे पुत्र सॅम्युअल नोबल हेही धर्मोपदेशक होते. मेरी हॅमिल्टन नावाच्या सुन्दर तरुणीशी त्यांचा विवाह झाला आणि या दाम्पत्याच्या पोटी १८६७ च्या ऑक्टोबरमध्ये २७ तारखेला मार्गरेट (नंतर प्रसिद्धीस आलेली भगिनी

८ अगिनी निवेदिता

आपल्या नातवांची सगळी काळजी घेतली आणि कडक शिस्तीचेही संस्कार त्यांच्यावर केले.

आणखी बराच काळ निघून गेला. मार्गरेटच्या आज्ञा-आजींनी तिला व तिच्या बहिणीला हॅलिफॅक्स कॉलेजात पाठविले. तेथे त्या दोघी वसतिगृहात राहू लागल्या. शिस्त हे त्या वसतिगृहाचे ब्रीद होते. तेथील संपूर्ण जीवन शिस्तबद्ध व चाकोरीबद्ध होते. दोघीही बहिणींना अभ्यासाची आवड होती. मार्गरेटला तर संगीत आणि इतर कला यात खूपच रुची होती. मार्गरेटला प्राणिशास्त्राचीही आवड होती.

शिक्षिकेचे व्रत

१८८४ साली मार्गरेट सतरा वर्षांची, आत्मविश्वासाचा प्रत्यय देणारी जबाबदार तरुणी बनली होती. तिचे शिक्षण संपले होते. चिमुकल्या मुलांना शिक्षण देण्याची आकांक्षा तिच्या मनात वसत होती. तिला केन्सविक येथे शिक्षिकेची नोकरी मिळाली. त्यामुळे आनंदित होऊन तिने छोटीशी शिक्षिका म्हणून आयुष्यास सुरुवात केली. पुढे महान शिक्षिका होण्याची ही सुरुवातच होती.

लहान मुले खेळण्यात रमतात तेव्हां त्यांना शिकविणे सोपे काम नव्हे. खेळता-खेळता मुलांना शिक्षण देण्याची हातोटी साधावी लागते. मार्गरेटचे मन या आव्हानाने खेचून घेतले. तिने आपली शिक्षणपद्धती यशस्वीच नव्हे, तर मनोरंजक करण्यासाठी अनेक प्रयोग केले. आणि आश्चर्य म्हणजे १८९२ मध्ये मार्गरेटने आपली स्वतःची शाळा स्थापन केली. ती खूपच लोकप्रिय झाली. मार्गरेट ही प्रतिभासंपन्न शिक्षिका आहे, अशी धारणा लोकमनात उमटली.

इंग्लंडमधील वेल्स प्रांतातील एक तरुण इंजिनीअर मार्गरेटकडे आकृष्ट झाला. त्यांची मैत्री प्रेमात परिणत झाली. त्यांचा वाङ्-निश्चयही झाला. पण दुर्दैव असे की त्या तरुणाला भयंकर आजाराने बिछान्याशी खिळवून टाकले आणि त्यातच त्याचा अंत झाला. मार्गरेटवर दुःखाचा डोंगर कोसळला. पण तिने स्वतःला सावरले आणि मोठ्या धैर्याने आपल्या शाळेत व स्वतःच्या अभ्यासात मन अधिकाधिक गुंतवून घेतले.

गुरू लाभला

१८९५ हे तिच्या जीवनातील निर्णायक वर्ष. या वर्षी मार्गरेटच्या जीवनाला एकदम नवी दिशा मिळाली.

एका रविवारी मार्गरेटची मैत्रीण, लेडी इझाबेल मार्गरेटसह हिने मार्गरेटला स्वतःच्या घरी, एका भारतीय संतमहात्म्याच्या भेटीसाठी आमंत्रण दिले. त्या भेटीचा प्रसंग मार्गरेटने स्वतःच वर्णिला आहे.

“ जमिनीवर पालखट मांडून वसलेला, भगव्या रंगाची वस्त्रे परिधान केलेला, कमरे-भोवती लाल रंगाचे उपरणे गुंडाळलेला, एक भव्यदिव्य पुरुष मी पाहिला. जमलेल्या मंडळींशी बोलताना हा महापुरुष आपल्या एकसुरी पण अंतःकरणातून उमटणाऱ्या आवाजात संस्कृतवचने उद्धृत करीत होता. त्याची ती धीर-गंभीर मुद्रा, त्याचे राजस व्यक्तिमत्त्व आणि परतत्त्वाला स्पर्श करून येणारा त्याचा आवाज यांनी जमलेल्या सगळ्यांवरच मोहिनी घातली. अधून-मधून हा महापुरुष, ‘ शिव-शिव ’ असे शब्द उच्चारित

असे, त्यामुळे तर एकूण वातावरणच धीरगंभीर, भव्यदिव्य होऊन गेले होते.”

मार्गरेटला त्यात नवीन असे काहीच वाटले नाही. कारण तिने यापूर्वीही पौर्वात्यांच्या पावित्र्याची महती ऐकली होती व त्यात खूपखूप अवगाहन केले होते. पण स्वामीजींचे व्यक्तिमत्त्व हे मात्र तिला एकदम नवीन होते.

मग मार्गरेटला कळले की हे स्वामीजी म्हणजे दुसरे तिसरे कुणी नसून स्वामी विवेकानंदच आहेत: हेच १८९३ साली शिकागो येथील आंतरराष्ट्रीय धर्मपरिषदेला आगंतुकपणे हजर राहिले होते आणि यांनीच आपल्या मेधावी वक्तृत्वाने लाखो अमेरिकनांची अंतःकरणे भारून टाकली होती.

जागे व्हा !

स्वामीजी जे काही सांगत आहेत, त्यात नवीन काहीच नाही, असे मार्गरेटने प्रथम म्हटले खरे; पण ते तितकेसे बरोबर नाही याची नंतर तिला मनोमन खात्री पटली. ‘परमेश्वर हेच

एकमेव सत्य आहे,' ह्या स्वामीजींच्या आत्मविश्वासपूर्ण वचनाची तिला वारंवार आठवण होई, एवढेच नव्हे, तर तिचे मन त्या वचनाने भारावले होते. स्वामीजींचा तो विश्वास नवा नसेलही, पण त्यामागील त्यांची निष्ठा निश्चितच नवीन होती. स्वामीजींनी दुसरेही एक ठाम विधान केले होते. “प्रत्येकच धर्म ईश्वराकडे जाण्याचा राजमार्ग आहे.”

आणि स्वामींचे ते तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व ! त्यांच्याभोवती खरोखरीच दैदिप्यमान असे तेजो-वलय होते. त्यांनी ईश्वरासाठी सर्वस्वाचा त्याग केला होता. त्यांची वचने म्हणजे जुन्या धर्मग्रंथातील वाक्यांचा केवळ पुनरुच्चार नव्हता. चैतन्याने ओथंबलेले त्यांचे शब्द आत्म्याच्या गर्भागारातून उमटायचे. त्यांनी पाहिलेल्या व अनुभवलेल्या सत्याचा त्यातून साक्षात प्रत्यय यायचा.

मार्गरेट दिवसेंदिवस स्वामीजींकडे अधिकाधिक वेधली जाऊ लागली. कडाडणाऱ्या विद्युल्लतेने शतकानुशतकाच्या धर्मभोळ्या कल्पनांना भडगनी

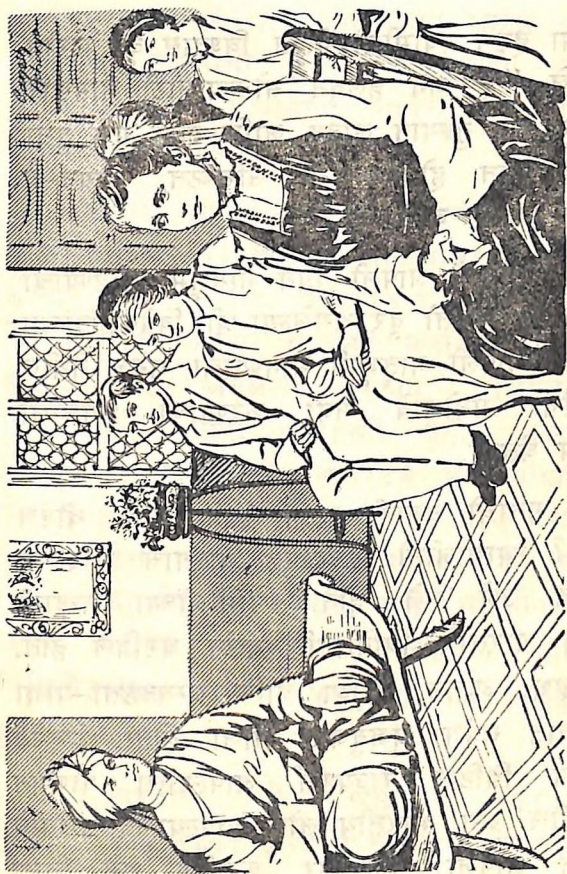
द्यावा व नवा मार्ग दाखवावा; असंख्य वर्षाच्या अज्ञानाचा खडकासारखा अंधकार छेदीत छिन्नीने आपला मार्ग तयार करून घ्यावा; महान् गुरुच्या मंत्रदीक्षेने शिष्याचे मन निद्रेतून व मरगळीतून बाहेर यावे आणि त्याला आत्मसाक्षात्कार व्हावा; ईशस्पर्श झालेल्या गुरुच्या गूढ वचनांनी शिष्याचा संशयनिरास व्हावा; जीवश्चकंठश्च मित्राने प्रामाणिकपणे केलेला निःस्वार्थ उपदेश कानी पडावा; अगर वत्सल मातेच्या ममतेने मनाला हळुवार सुखाची लहर स्पर्शून जावी; तसे स्वामीजींच्या अंतःकरणाच्या गाभाऱ्यातून उमटलेले ते शब्द ऐकून तिचे मन उजळून जाई. “ स्वामीजींचे निष्कलंक चारित्र्य, त्यांच्या चैतन्याची अकलंकित दीप्ती, या गुणांनी माझे अंतःकरण वेधून घेतले आणि त्यांच्यासाठी मी त्यांच्या मातृभूमीची सेवक बनले ” असे मार्गरेटनेच नंतर नमूद करून ठेवले आहे.

एके दिवशी प्रवचनाच्या ओघात, स्वामीजी घनगंभीर शब्दांत म्हणाले, “ या जगात एका परमेश्वराशिवाय माझे दुसरे काहीही नाही, असे

भररस्त्यात उभे राहून घोषित करणारी संन्यस्त वृत्तीची २० माणसे (पुरुष व महिला) या जगाला हवी आहेत. इथे वसलेल्या श्रोतृवर्गात अशी घोषणा करू शकणारा कुणी आहे काय ?”

‘मी आहे,’ मार्गरेटचे मन पुटपुटले. पण तिच्या भित्र्या, लाजच्या वाणीतून मात्र प्रकट शब्द उमटला नाही. एके दिवशीच्या प्रवचनात, भारतातील महिलांवावत बोलताना स्वामीजी म्हणाले, “तेथे राहणाऱ्या मुलींना शाळेचे दर्शनही घडलेले नाही. जोवर त्या सुशिक्षित होत नाहीत, तोवर, त्या देशाची प्रगती होऊच शकत नाही” आणि लगेच मार्गरेटकडे वळून स्वामीजी म्हणाले, “माझ्या देशातील शिक्षण आणि महिलांचे कल्याण यावावत माझ्या काही निश्चित योजना आहेत. त्या योजना प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी तुझी सेवा खूपच उपयुक्त ठरेल, असा मला विश्वास वाटतो.”

स्वामीजींचा आपल्यावरील विश्वास पाहून मार्गरेटचे मन उंचवळून आले. पण एवढ्या भव्य कार्यासाठी आपण लायक आहोत काय ? असा तिच्या मनात संशय होता. मार्गरेटच्या अंतर्मनाची



“ तुझी सेवा भारतीयांना खूपच उपयुक्त ठरेल, असा मला विश्वास वाटतो.”

अवस्था हेरून स्वामीजी तिचा विश्वास दृढ करीत म्हणाले, “ हे जग हलवून सोडण्यासाठी लागणारे मूलभूत गुण तुझ्यात आहेत आणि इतर गुण तुला सहज प्राप्त होतील—तरी उत्तिष्ठत, जाग्रत—हे महान महिले, जागी हो ”

मार्गरेटने आपली प्रिय मायभूमी सोडण्याचा आणि मैलोगणती दूर असलेल्या श्री. विवेकानंदांच्या देशाला आपली मातृभूमी मानण्याचा, तसेच तेथील लोकांची मनोभावे सेवा करण्याचा धैर्यशाली निर्णय घेतला.

मनाची तयारी करणे इतके सोपे थोडेच होते ? स्वामीजींनी तिच्यापुढे भारताचे शब्दचित्र हुबेहुव उभे केले होते. स्वामीजींच्या शब्दांनी तिला भारताचे विविधांगी दर्शन घडविले होते. दारिद्र्य, अज्ञान, असूया आणि अस्वच्छता—यांचा भारतात सर्वत्र बुजबुजाट झाला होता. शिवाय तेथील ब्रिटिश राज्यकर्ते आपल्याला पाण्यात पाहतील. अन् भारतीय लोक आपल्याकडे संशयाने पाहून आपला तिरस्कार करतील असे तिला वाटायचे. कारण स्वतःच्याच देशवांधवांना

अस्पृश्य समजणारे लोक ज्या देशात आहेत, अशा देशातील महिलांची सेवा करण्यासाठी आणि मुलांना शिक्षण देण्यासाठी मार्गरेटला आवाहन करण्यात आले होते.

तेथील महिला इतक्या सनातनी अन् कूप-मंडूक वृत्तीच्या, की त्या तर आपल्याला ऊंवरठाही ओलांडू देणार नाहीत. शिक्षणाचाही तोच प्रकार. तेथील लोक आपल्या लाडक्या मुलींना, वेगळ्या धर्मावर श्रद्धा असलेल्या परकीय शिक्षिकेकडून शिकायला कधीतरी परवानगी देतील काय? अशा संशयास्पद स्थितीत मार्गरेटचे मन आंदोलने घेत असतानाच स्वामीजींकडून तिला धीर देणारा पुढील संदेश आला. “आम्हाला पुरुषाची नव्हे, तर महिला सेविकेची गरज आहे. भारतीयांच्या आणि विशेषतः महिलांच्या सेवेसाठी आम्हाला सिंहिणीसारखा पराक्रम करू शकणारी महिला हवी.”

“भारतात थोर महिलांची निर्मिती होण्याचा काळ अद्याप आलेला नाही. आणि तोवर आम्हाला इतर देशांकडून उधार उसनवार घ्यावेच

लागेल. तुझे शिक्षण, कार्यनिष्ठा, शुद्धचरित्र, अपार ममता, निर्धार आणि त्याहीपेक्षा अधिक म्हणजे तुझ्या नसानसात खेळणारे आयरिश रक्त, यामुळे भारताला तुझ्यासारख्या महिलेची-नव्हे, तुझीच गरज आहे.”

“तरीही, नव्या कार्यक्षेत्रात उडी घेण्यापूर्वी तू सर्व वाजूंचा विचार केला पाहिजेस. नव्या कार्यासाठी सगळे कष्ट उपसल्यावरही तुला यश आले नाही आणि तू नाउमेद झालीस, तर त्या मनःस्थितीत तू वेदांताची कास धरली तरी किंवा वेदांताचा त्याग केला तरी आणि भारताची सेवा करण्याचे व्रत सोडून दिले तरीही मी तुझ्या पाठीशी उभा राहीन, असे तुला अभि-वचन देतो. हत्तीचे वाहेर आलेले सुळे (दात) पुन्हा आत जात नसतात. त्याचप्रमाणे माझे शब्दही कधी माघारी फिरणार नाहीत.”

भारतीय भूमीवर

१८९८ च्या जानेवारीच्या २८ तारखेस, मार्गरेटला घेऊन येणारी बोट कलकत्ता बंदरात नांगरली. मार्गरेटचे स्वागत करण्यास स्वामी

विवेकानंद जातीने बंदरावर हजर होते. मार्गरेट लवकरच शहरी जीवनात रुळली आणि ज्या लोकांवरोवर जीवन कंठायचे व ज्यांच्यासाठी कार्य करायचे त्यांची ओळख करून घेण्यास तिने सुरुवात केली. तिने मुळीही वेळ न गमावता सर्वप्रथम बंगाली भाषा अवगत केली व बंगाली साहित्याचा अभ्यास आरंभिला. अवतीभवतीच्या लोकांचा विश्वास आणि माया संपादन करण्यासाठी आणि त्यांच्याशी विचारांची देवाण-घेवाण करण्यासाठी बंगाली भाषेवर प्रभुत्व असणे आवश्यकच होते.

काही आठवड्यांनंतर स्वामी विवेकानंदांच्या दोन अमेरिकन शिष्या, श्रीमती सारा सी. बुल आणि कु. जोसेफाइन मॅकलिऑड ह्याही भारतात आल्या. मग त्या तिघी जीवश्च कंठश्च मैत्रिणी बनल्या.

त्यांची झोपडी हा आश्रमच बनला. स्वामी विवेकानंद तेथे दररोज, कधी एकटे तर कधी आपल्या संन्यासी बंधुगणांसह यायचे. स्वामीजींनी पाऊल ठेवताच, ती झोपडी ईश्वरी चैतन्याने उजळून निघायची. अंगात तेजाचा संचार झाल्यागत

स्वामीजी आपल्या शिष्यांपुढे तासन्तास बोलत राहायचे. भारत, भारताचा इतिहास, भारतीय संत, वीरपुरुष, वीरांगना, महाकाव्ये, पुराणे, भारतीय कवी, वास्तुशास्त्रज्ञ, शिल्पकार आणि त्याहीपेक्षा पलीकडे म्हणजे भारतीय ऋषी हा स्वामी विवेकानंदांच्या प्रवचनांचा विषय असे.

एके दिवशी कु. मॅकलिऑडने विचारले, “स्वामीजी, तुमच्या सर्वकष सेवेसाठी मी काय करावे ?”

स्वामीजी तत्काळ उत्तरले, “भारतावर प्रेम कर, या मायभूमीची सेवा कर, तिची पूजा कर. तीच प्रार्थना, तीच खरी भक्ती, तीच सर्व काही आले.”

स्वामीजींचे हे उत्तर हा आपल्यासाठीही संदेश आहे, असे मार्गरेटच्या मनावर विवले.

निवेदिता

दक्षिणेश्वरचा देवपुरुष श्रीरामकृष्ण परमहंस हे स्वामी विवेकानंदांचे गुरू. ते १८८६ मध्येच अनंतात विलीन झाले होते. परमहंसांच्या साध्वी

पत्नी, श्रीशारदादेवी यांना परमहंसांचे अनुयायी भक्त 'पूजनीय माताजी' मानीत. माताजीही सगळ्यांना आशीर्वाद देत आणि पवित्र व कल्याणकारी कार्य करण्यासाठी उत्तेजन देत.

पूजनीय माताजींना भेटण्यास, मार्गरेट अधीर झाल्या होत्या. पण संशयाची बोचणीही तिच्या मनाला डाचत होती. आपण केवळ परकी-यच नव्हे तर म्लेंच्छ आहोत आणि आपल्या निष्ठाही वेगळ्या आहेत, तेव्हा भारतीय सनातनी रीतिरिवाजात वाढलेल्या माताजी आपले व आपल्या मैत्रिणींचे स्वागत करतील की नाही, अशा शंकेची चुटपुट मार्गरेटच्या मनाला लागून गेली. पण श्रीशारदादेवी म्हणजे ममता आणि पावित्र्याची जणू मूर्तीच होत्या. त्यांनी मार्गरेट, सारा बुल आणि मॅकलिअँड यांचे, आपल्या मुलींप्रमाणे स्वागत केले.

२५ मार्च १८९८ हा मार्गरेटच्या जीवनातील सर्वाधिक पवित्र आणि अविस्मरणीय दिवस ठरला. हाच तो दिवस की ज्या दिवशी तिच्या

गुरूंनी मार्गरेटचे जीवनपुष्प ईश्वराच्या पूजेसाठी आणि भारताच्या सेवेसाठी वाहून टाकले.

तो शुक्रवार होता. स्वामी विवेकानंदांनी तीनही शिष्यांना मठात नेले. मार्गरेट सर्वात पुढे होती. ती मंदिरात गेल्यावर स्वामींनी ठरलेल्या सोपस्कारानुसार भगवान शंकराची पूजा कशी करावी हे तिला शिकविले. नंतर कुणाच्याही मदतीशिवाय तिच्याकडून सांगोपांग पूजा करवून घेतली. इष्ट देवतेचे पूजन करण्याची रीती गुरूकडून शिकायला मिळणे ही शिष्यावरील अनन्य कृपाच होय. या पूजेचे वेळीच मार्गरेटची तंद्री लागली आणि त्या अवस्थेतच स्वामीजींनी तिला ब्रह्मचर्याची शपथ देवून शिष्यत्व प्रदान केले. याचवेळी मार्गरेटला 'निवेदिता' हे नामाभिधान देण्यात आले. निवेदिता म्हणजे निष्ठावान. भगवान बुद्धाच्या चरणावर कमळाची फुले वाहण्यास स्वामीजींनी निवेदितेला सांगितले आणि नंतर धीर गंभीर आवाजात त्यांनी शिष्येला आशीर्वाद देऊन पुढील संदेश दिला : " जा माझ्या कन्यके, जा. ज्या आत्म्याने बुद्धजन्म प्राप्त करण्यापूर्वी

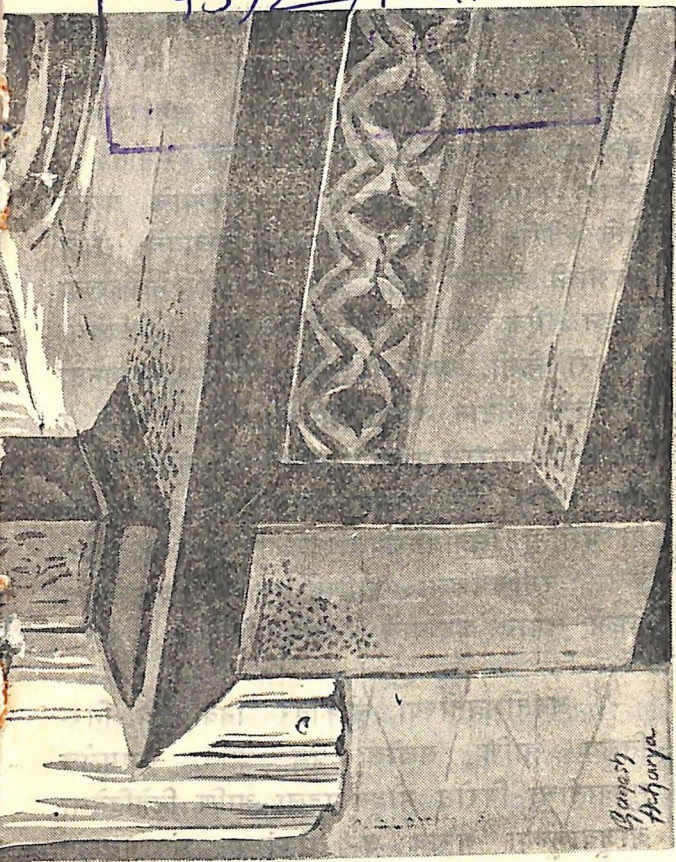
पाचशे जन्म घेतले, जो शुद्ध प्रेमाचा आणि निःस्वार्थ त्यागाचा मूर्तिमंत आविष्कार होता, त्या महान बुद्धात्म्याने जो मार्ग अनुसरला त्याच मार्गाने तूही जा.”

ती शाळा : एक प्रयोग

१८९८ च्या नोव्हेंबरच्या तेरा तारखेस निवेदितेने एका किरायाच्या झोपडीत आपली चिमुकली शाळा सुरू केली. निवेदितेच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप पाहाणारांवर प्रथमक्षणीच पडत असे. तिच्यावद्दल आदर वाटावा असे देखणे शरीर, तिच्या अंगावरील हिमशुभ्र पायघोळ झगा, कमरेभोवती आवळलेला रेशमाचा पट्टेवजा कसा, यामुळे तर तिच्या नैसर्गिक रुवावदार आणि मनोहारी व्यक्तित्वाला शाही ऐश्वर्याची झालर लागून जात असे. गळ्यातील रुद्राक्ष माळेने तिच्या साधुत्वाची खूण पटत असे. जेव्हा निवेदिता एखाद्या जाहीर समारंभात व्याख्यानासाठी जात असे तेव्हा लोक उत्स्फूर्तपणे उभे राहून तिला अभिवादन करीत असत.



9392 दि. ६११८२



मार्गरेट नोबल 'निवेदिता' झाली

Gangsh
Acharya

शाळा तर सुरू झाली पण विद्यार्थिनी कशा मिळवायच्या हा निवेदितेला पेच पडला. ती दारो-दार गेली आणि मुलींच्या पालकांशी चर्चा करून, मुलींना शिक्षण देण्याबाबत त्यांच्या मनात जे दूषित पूर्वग्रह होते ते नाहीसे करण्याचे प्रयत्न तिने केले. “मुलींना शाळेत घालायचे, मोठी नवलाची कल्पना आहे,” असे उद्गार पालकांच्या तोंडून ऐकू आले. अनेकांनी तर निवेदितेची मस्करी केली. पण या विरोधाला न जुमानता निवेदितेने नेटाने आपला प्रयत्न चालूच ठेवला व अखेर निरनिराळ्या वयाच्या काही मुली विद्यार्थिनी म्हणून मिळविण्यात तिला यश आले. तिने या मुलींना लिहावाचायला शिकविले. तसेच चित्र-कला, रंगचित्रकला आणि मातीची बाहुली व शिल्पे तयार करण्याचे शिक्षण दिले.

अवतीभवतीच्या लोकांवर निवेदितेचे निर-तिशय आणि सखोल प्रेम होते. त्यामुळेच सुरुवातीचा विरोध मोडून पडला आणि निवेदितेला आजूबाजूंच्या घरात व लोकांच्या अंतःकरणात प्रवेश मिळविण्याचा मार्ग मोकळा झाला. निर-

निराळ्या कुटुंबात सहजतेने वावरणारी निवेदिता हळूहळू त्या कुटुंबाचा घटक बनून गेली. कलकत्ता शहराच्या उत्तरभागात तर निवेदितेला सगळे जण 'भगिनी निवेदिता' म्हणूनच संबोधू लागले.

एकदा एक दुर्दैवी माता आक्रोश करीत आणि हुंदके देत आली व रडत ओरडत निवेदितेला म्हणाली, "लवकर चल. माझं अखेरचं मूल जीवनाची अखेरची घटका मोजीत आहे." निवेदिता धावतच त्या बाईचे घरी गेली पण ती पोचण्याआधीच त्या मुलाचे प्राण कुडीतून बाहेर निघून गेले होते. त्या शोकविव्हाल मातेने आपल्या मृत बालकाला उराशी धरले व ती अनेक तास विलाप करीत राहिली अखेर तिने निवेदितेलाच मिठी मारली आणि म्हणाली, "सांग, आता मी काय करू ? माझा तान्हूला कुठे गेला ?" आपल्या सांत्वनपर वाणीने निवेदितेने त्या मातेला धीर दिला व म्हणाली, "आता शोक करू नकोस. तुझा बाळ थोरल्या आईकडे गेला आहे. तो आता कालीमातेच्या कुशीत आहे."

निवेदितेने ही घटना स्वामीजींना सांगितली तेव्हा स्वामीजींनी तिला जो धीराचा संदेश दिला तो असा : “मृत्यूचीही पूजा कर, निवेदिते जे भयानक असेल त्याचीही, सौंदर्याची करतेस तशीच पूजा कर.” निवेदितेने स्वामींचा हा संदेश अंतः-करणावर कोरून घेतला आणि तिला कळून आले की मृत्यू म्हणजे दुसरे काही नसून जीवनाच्या चेहऱ्याची मागील वाजू आहे. आणि हा तिला झालेला नवा साक्षात्कार खरा की खोटा याची कसोटी लागण्याचा प्रसंगही लवकरच आला.

कलकत्त्यात प्लेग

१८९९ च्या मार्चमध्ये कलकत्त्यात प्लेगाची लागण झाली आणि हां हां म्हणता ही साथ शहरभर पसरली.... दररोज शेकडो माणसे मृत्यु-मुखी पडू लागली. निवेदिता दुःखमग्न स्थितीतही मदतीसाठी धावली. लोकांचे प्राण वाचविण्यासाठी तिने रस्ते झाडणे, नाल्या साफ करणे आदी कामे करण्यासही मागेपुढे पाहिले नाही. बंगाली तरुणांना शारीरिक श्रमाचे कोणतेही काम करण्याची सवय नव्हती, त्यातही झाडझुडीचे काम अतिशय

नीच श्रेणीचे, असे त्यांच्या मनावर संस्कार होते. निवेदिता कामे करायची व बंगाली तरुण नुसते बघायचे. महिलांना त्या गोष्टीची लाज वाटायची व त्या स्वतःला घरात कोंडून घ्यायच्या पण अखेर त्यांनाही उपरती झाली आणि सर्वांनी कंवर कसून भगिनी निवेदितेच्या मदतीसाठी स्वच्छतामोहिमेत भाग घेतला. अशा रीतीने निवेदितेने कलकत्त्याच्या लोकांना स्वच्छतेचा, स्वावलंबनाचा आणि समाजसेवेचा पहिला धडा प्रवचनाने नव्हे तर प्रत्यक्ष कार्याने शिकविला.

निवेदितेने प्लेगच्या साथीशी संघटित लढा देण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्त्यांची समिती बनविली. निष्ठावान कार्यकर्त्यांच्या तुकड्या शहराच्या सर्व भागात पसरल्या. रस्ते व बोळी स्वच्छ करण्याबरोबरच प्लेगाची लागण झालेल्यांची सेवा करण्याचे कार्य सुरू झाले. निवेदिता रात्रंदिवस झटत राहिली. रोजचे जेवण आणि विश्रांती यासाठीही तिला वेळ मिळत नसे आणि त्यामुळेच तिची प्रकृती एकाएकीच ढासळली.

निवेदितेने आणि तिच्या सहकाऱ्यांच्या चमूने दिवसरात्र कार्य करून तीस दिवसानंतर प्लेगवर विजय मिळविला. असे करताना निवेदितेने स्वतःचे प्राण धोक्यात घालून शेकडो लोकांना मृत्यूच्या दाढेतून ओढून काढले.

महिनाभराच्या या कालावधीत निवेदिता दूध आणि फळांच्या आहारावर जगली. एकदा तर प्लेगच्या रोग्याला औषध देण्यासाठी पैसा हवा म्हणून तिने दुधाच्या आहाराचाही त्याग केला.

निवेदितेची पश्चिमयात्रा

निवेदितेची शाळा आर्थिक मदतीच्या अभावी लंगडत-अडखळतच सुरू होती. विद्यार्थिनींना शाळेत आणणे हेच जिथे कष्टाचे काम होते तिथे शाळेसाठी पैसा उभा करणे अशक्यच. त्यामुळे शाळेसाठी पुरेशी सोय केल्यानंतर निवेदितेजवळ जेमतेम पोटापुरती रक्कम उरत असे. अशा वेळी या देशात काम करण्यासाठी लागणारा पैसा पश्चिमात्य राष्ट्रांकडून मागणे योग्य होईल काय असा विचार निवेदितेच्या मनात आला. तेव्हा तिने स्वामीजींचा सल्ला मागितला. स्वामींनी होकार



निवेदितेने स्वतःचे प्राण धोक्यात घालून शेकडो लोकांना
मृत्यूच्या दाढेतून ओढून काढले.

दिला तेव्हा निवेदितेच्या मनावरील भार जरा कमी झाला. १८९९ च्या जूनमध्ये निवेदिता जहाजाने पश्चिमेच्या दौऱ्यावर निघाली. ती युरोपातून अमेरिकेतही गेली. आपल्या छोट्याशा शाळेसाठी पुरेसा पैसा मिळविणे एवढाच तिचा उद्देश होता. पण अमेरिकेत आल्यावर तिच्या हे लक्षात आले की भारत आणि भारताची उज्ज्वल संस्कृती यावद्दल अमेरिकेलाच माहिती देणे आवश्यक आहे.

भारत आणि भारतातील धर्म यांच्यावद्दल अनेक ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी अमेरिकेत खोटा व बदनामीकारक प्रचार केला होता. भारतातील दारिद्र्य, अज्ञान, धर्मभोळेपणा यांचे चित्र अवास्तवपणे रंगवून भारतावद्दल पाश्चिमात्य लोकमानसात घृणा निर्माण होईल असा पद्धतशीर प्रचार करण्यात येत होता. धर्मोपदेशकांनीच अशा धर्मवाह्य मार्गाचा अवलंब करणे म्हणजे येशूख्रिस्ताविरुद्धच आवाज उठविणे होय, अशी निवेदितेची धारणा होती. म्हणूनच निवेदितेने आपल्या गुरुंप्रमाणेच अमेरिकेचा झंझावाती दौरा करून मोठ-

मोठ्या शहरात आणि गावात प्रचंड जमावासमोर भाषणे दिली आणि अमेरिकन जनतेला भारतातील खरी परिस्थिती अवगत करून भारताचा उज्ज्वल भूतकाळ, भारतीय संस्कृतीचा आणि अध्यात्माचा वारसा याची माहिती देऊन भारताच्या सध्याच्या अवनतीचीही कारणमीमांसा केली. निवेदितेला अमोघ वक्तृत्वाची देणगी लाभली होती. तिने भारताच्या इतिहासात, धर्मात आणि पुरातन ग्रंथात अवगाहन केले होते. आपल्या प्रभावी वाणीने, सत्य वचनांनी आणि प्रामाणिकपणाने निवेदितेने भारतीय जीवनाचे बहुरंगी दर्शन अमेरिकेस घडविले. धर्माच्या नावाखाली खोटेपणा करणाऱ्या मंडळींनी आपणाला आतापर्यंत चुकीची माहिती देऊन फसविले व आपण फसलो याबद्दल निवेदितेची भाषणे ऐकल्यानंतर अमेरिकन जनतेला खेद वाटला आणि त्यांनी भारताचे सत्य दर्शन घडविल्याबद्दल निवेदितेला धन्यवाद दिले.

दीर्घकालीन परकीय राजवटीमुळे भारताची अवनती झाली, हे सत्य अमेरिकेला पटवून देण्यात निवेदितेला यश आले. पण आपल्या शाळेसाठी

व भारतातील कार्याकरिता भरपूर निधी गोळा करण्याच्या कामी मात्र निवेदितेला पुरेसे यश मिळाले नाही.

स्वामीजी अनंतात विलीन

निवेदिता १९०१ मध्ये भारतात परतली. आता बोंसपाडा बोळातील घर क्रमांक १७ मध्ये निवेदिता वास्तव्य करू लागली व त्याच वास्तूत तिने आपली शाळा थाटली. निवेदितेचे निवासस्थान म्हणजे त्या काळातील बुद्धिमंत लोकांचे आणि स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या राजकीय नेत्यांचे विश्रामकेन्द्रच वनून गेले.

याच काळात जर्मनीतील एक तरुणी, कुमारी ख्रिस्तिन ग्रीन्सटायडेल ही भारताची सेवा करण्यास आली व निवेदितेची सखी बनली. ख्रिस्तिनचे सहकार्य निवेदितेला मोलाचे ठरले.

निवेदितेच्या शाळेचे कार्य नव्या जोमाने सुरू झाले. आता तर केवळ मुलीच नव्हत, तर त्यांच्या माताही शाळेत शिकायला येऊ लागल्या. शाळेचा खर्च चालविणे निवेदितेला फारच जड

जाऊ लागले. निवेदितेप्रमाणेच ख्रिस्तनलाही हलाखीशी सामना करावा लागला. पण अविचल निर्धाराने त्यांनी आपला लढा चालूच ठेवला आणि मुली व महिला यांच्या शिक्षण देण्याच्या कार्यात खंड पडू दिला नाही.

१९०२ हे निवेदितेच्या आयुष्यातील गडद अंधकाराचे वर्ष. २९ जूनला निवेदिता आपल्या गुरूंना भेटायला बेलूर मठात गेली होती. संवादाच्या ओघात स्वामीजी म्हणाले, “उग्र तपश्चर्या आणि समाधि-अवस्थेचा माझ्यावर पगडा वसत आहे. मी मृत्यूला सामोरा जाण्यास सिद्ध होत आहे.” २ जुलैला एकादशी होती. त्या दिवशी आपल्या गुरूला भेटण्याची तीव्र इच्छा निवेदितेच्या मनात उफाळून आली. तिच्या आगमनाची वार्ता मठात पसरली, तेव्हा स्वामीजींचे अंतःकरण आनंदाने भरून आले. स्वामीजींना उपवास होता. पण त्यांनी निवेदितेसाठी जेवण तयार करायला सांगितले व स्वतः निवेदितेला वाढले. जेवण होताच स्वामीजींनी स्वहस्ते तिच्या हातावर पाणी घातले आणि निवेदितेने नकार दर्शविला तरी

टाँवलाने तिचे हात पुसले. या घटनेने निवेदितेच्या अंतर्दामी वेदनेची कळ उठली व ती लाजच्या-बुजच्या पण तक्रारीच्या सुरात कुजबुजली, “स्वामीजी, मी आपली अशी सेवा करणे हेच इष्ट झाले असते, आपणाकडून मी अशी सेवा घ्यायला नको.”

स्वामीजी उद्गारले, “येशूने आपल्या शिष्य-वरांचे पाय धुतले होते, खरं की नाही ?”

“खरं; पण ते येशूच्या अवताराचे अंतिम क्षण होते,” असे उत्तर देण्याचा विचार निवेदितेच्या मनात उमटला, पण शब्द फुटले नाहीत.

त्या दिवशी स्वामीजींचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वच ममतेने न्हाऊन निघाले होते. त्यांनी आपल्या निवडक शिष्यांवर कृपेचा वर्षाव केला. त्यामुळे निवेदिता इतकी सुखावून गेली की तिच्या अंतर्मनातील व्यथेचाही तिला विसर पडला. स्वामीजींच्या कृपेने कृतकृत्य होत्साती, निवेदिता स्वगृही परतली.

आपल्या गुरूशी ही आपली अखेरचीच भेट होय, याची विचार्या निवेदितेला अस्फुटशीही कल्पना आली नाही. परंतु स्वामींनी केलेली निवेदितेची सेवा आणि दिलेला ख्रिस्ताचा दाखला अनाठायी नव्हता.

१९०२ च्या ३ जुलै रोजी रात्री स्वामीजींनी महासमाधी घेतली.

४ जुलैला दिवस उजाडता-उजाडता स्वामीजींच्या महानिर्वाणाचे वृत्त निवेदितेला कळविण्यात आले आणि त्या जवर आघाताने निवेदिता खचून गेली. स्वामी ! निवेदिताचे आश्रयस्थान, तिचे सर्वस्व ! ज्या गुरूने तिच्या जीवनाला अर्थ दिला व मार्ग दाखवला, ज्यांनी तिच्या जगातील अस्तित्वाला हेतू प्रदान केला, ते आता काळाच्या पडद्याआड गेले होते. प्रकाश लोपला अन् सर्वत्र अंधार भरून राहिला !!

निवेदिता तशीच धावत स्वामींच्या मठाकडे गेली. तिच्या दुःखी अंतःकरणातून आक्रंदनाचे उमाळे बाहेर पडू लागले. तिने स्वामींना श्रद्धांजली

अर्पण केली त्यावेळी स्वामींच्या चेहऱ्यावर समाधीची चिरशांती विलसत होती.

आपल्या गुरुंच्या पार्थीव देहाशेजारी वसून निवेदिता, सकाळपासून तो दुपारी २ वाजेपर्यंत स्वामींच्या चेहऱ्यावर पंखा फिरवीत होती.

वेदमंत्रांचा घोष सुरू झाला. स्वामींचा पार्थीव देह मिरवणुकीने गंगातीरी नेण्यात आला. तेथेच अंत्यसंस्कार झाला. “जय स्वामीजी !” “स्वामी विवेकानंदजी की जय !” अशा गगन-भेदी घोषणा दुमदुमल्या.

अंत्यक्रियेसाठी जमलेला लाखोंचा समुदाय, काही मिनिटात दाहीदिशा पांगला. घाटावर उजाडतेचे सावट पडले. निवेदिता विचारी एकटीच तिथे वसून होती. अवतीभवतीचा विचार न करता, कुठंतरी दूरवर क्षितिजापलिकडे नजर रोखून !

आता स्वामीजी उरले नव्हते. यापुढे निवेदिता तरी कुणाचा आसरा घेणार व कुणाकडे उपदेशाची याचना करणार ? तिच्या जीवाचे सांत्वन कोण करणार ?

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आंदोलन

निराशेने खचून अश्रू ढाळीत वसणे अगर मनातल्या मनात कुढत राहणे हे निवेदितेच्या स्वभावातच नव्हते. तिच्या स्वामींनीही निवेदितेला दिलेली प्रेरणा नैराश्याची अगर भयाची नव्हती, तर आत्मविश्वास आणि धैर्याची होती. सिंहिणीने सावजाचा शोध घेण्यासाठी सज्ज व्हावे, आयाळ झटकावी आणि गगनभेदी गर्जना करून शाही पावले टाकीत मार्ग आक्रमावा, तशी निवेदिता उभी ठाकली. तिने व्यथा-वेदनांचा आवंढा गिळला आणि नेतृत्वाची धुरा सांभाळीत भारताला व जगाला आपल्या दिव्य संदेशाने साद दिली. भारताची प्रतिष्ठा हे तिचे ध्येय बनले आणि भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे कार्य ठरले.

भारत आणि ब्रिटन मित्र म्हणून जगू शकतात, अशी तिची सुरुवातीची धारणा होती. पण ती धारणा मृगजळवत असल्याचा तिला प्रत्यय आला. ब्रिटन भारताचे सगळे ऐश्वर्यच लुटून-पिळून नेत असल्याचे निवेदितेला स्पष्ट दिसून आले. एवढेच नव्हे, तर साम्राज्यशाहीच्या

गुर्मीत, ब्रिटन भारताच्या आदरणीय सुपुत्रांचाही अवमान करीत असल्याचा अनुभव तिला आला.

दोन घटनांनी तर तिला जबर हादराच बसला. जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक जगदीशचंद्र बोस हे निवेदितेचे निकट स्नेही होते. फ्रान्समध्ये जगदीशचंद्रांचा, अनेक बहुमान देऊन जो गौरव करण्यात आला, त्याचा निवेदितेलाही सानंद सार्थ गर्व वाटला. पण ब्रिटनमध्ये मात्र जगदीशचंद्रांना त्यांच्या बहुमानाचा न्याय्य वाटा देण्यात आला नाही. दुसरी घटना विपिनचंद्र पाल यांच्या-संबंधीची. भारताचा हा राष्ट्रवादी नेता, अमेरिकनांच्या मेळाव्यासमोर भाषणास उभा राहिला, तेव्हा श्रोत्यांमधून एक जण उसळून उभा राहिला व म्हणाला, “मिस्टर पाल, आधी तुमचा देश स्वतंत्र होऊ द्या, अन् मगच आम्हाला उपदेश करायला इथं या.”

ह्या प्रसंगांची नुसती आठवण झाली तरी, निवेदितेचे रक्त तापून उसळत असे. जोपर्यंत भारत राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करीत नाही, तोपर्यंत भारतीयांना ‘माणूस’ म्हणून वागणूक

मिळणे अशक्यच, अशी निवेदितेची धारणा बनून गेली. आणि म्हणूनच गौरवणीयांच्या जगातही सगळ्यात गोरी म्हणून उठून दिसणाऱ्या या तेजस्वी महिलेने चिंतन, प्रचार आणि प्रत्यक्ष कार्य या तीनही माध्यमांतून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढण्याचा विडा उचलला. भारत हीच आता तिची मातृभूमी होती. आपल्या वाणीचे व लेखणीचे सामर्थ्य स्वातंत्र्यलढ्यासाठीच वापरायचे असे निवेदितेने ठरविले.

नागपुरात निवेदिता

बंगालच्या प्रत्येक घरात निवेदितेच्या नावाचा उच्चार ऐकू येत असे. पाटणा, लखनौ, वाराणसी, मुंबई, नागपूर आणि मद्रास या सगळ्या प्रमुख शहरात, प्रचंड जनसमुदायासमोर भाषणे करून निवेदितेने स्वातंत्र्यलढ्याचे शिंग फुंकून लोकांना आवाहन केले. ब्रिटिश राजवट संतापाने लालबुन्द झाली, पण निवेदितेच्या वाणी-लेखणीचा ओघ बंद पाडण्याची कारवाई करण्यास ब्रिटिश राजवट धजली नाही. याउलट, ब्रिटनच्या अनेक मान्यवर नागरिकांनी कालांतराने

ब्रिटनचे पंतप्रधान झालेले रॅम्से मॅकडोनाल्ड आणि नंतर भारताचे व्हाइसराॅय झालेले लॉर्ड मिंटो यांच्या पत्नी लेडी मिंटो यांनी निवेदितेच्या चिमुकल्या शाळेला भेट देऊन, भारतीय महिलांना साक्षर-सुशिक्षित करण्याच्या तिच्या महान कार्याची प्रशंसाच केली.

निवेदितेची शाळा राष्ट्रवादी विचारांचे केन्द्रच बनून गेली. बंकिमबाबूंचे राष्ट्रगीत “वन्दे-मातरम्” हे तिच्या शाळेतील प्रार्थना-गीत बनले. निवेदितेने खादी वापरायला सुरुवात केली. चरख्यावर सूत कातणे हा तिच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य घटक बनला. निवेदितेच्या विद्यार्थिनीही दररोज सूत कातू लागल्या.

बंगालच्या कलाक्षेत्रात क्रान्ती घडविण्याचे श्रेयही निवेदितेलाच द्यावे लागेल. भारतीय संस्कृतीशी इमान न राखता आणि आपल्या अंतःकरणातील स्फूर्तीचा वापर न करता, भारतीय रंग-चित्र ‘कलाकार’ पाश्चिमात्यांच्या कलेचे नमुने चितारणारे ‘नक्कलकार’ बनत असल्याचे निवेदितेच्या लक्षात आले. या दुष्प्रवृत्तीसाठी

निवेदितेने भारतीय चित्रकारांची चांगलीच कान-
उघाडणी केली आणि कलेचे भारतीयत्व कायम
राखण्यास त्यांना प्रवृत्त करून, गोडीगुलाबीने
त्यांचे मन वेळविले. अवनीन्द्रनाथ टागोर, नंदलाल
बोस आणि असित हलदर यांच्यासारख्या अभिजात
चित्रकारांना निवेदितेने मदत करून प्रोत्साहन दिले.
त्यामुळेच ही मंडळी अजिंठा, वेरूळ आणि इतरही
चित्र-शिल्प-सौंदर्यस्थळांना भेट देऊ शकली व
आपल्या पूर्वजांपासून त्यांना स्फूर्ती मिळू शकली.
निवेदितेच्या सामर्थ्यशाली प्रभावानेच बंगाली कला
वहरली.

जे जे म्हणून 'भारतीय' ते ते 'प्रिय' हा
निवेदितेच्या व्यक्तिमत्त्वाचाच भाग बनून गेला.
भारतीयांना त्यांचा राष्ट्रीय वारसा समजावा
म्हणून निवेदितेने जुन्या ग्रंथांचा गर्भितार्थ उलग-
डणारी पुस्तके लिहिली. भारतातील मूर्तिपूजा,
धार्मिक आणि राष्ट्रीय सण, पवित्र तिथी
आदी पुरातन संकेत जीवनसुखाच्या संदर्भात
आवश्यकच होत, ही गोष्ट निवेदितेने पूर्वपक्ष-
उत्तरपक्ष करून भारतीयांना पटवून सांगितली.

वेद, उपनिषदे, महाभारत आणि पुराणे आदींचे महात्म्य निवेदितेने उकलून दाखविले, एवढेच नव्हे तर भारतीय धर्मग्रथांची एकमेवाद्वितीय महती तिने स्पष्ट केली. भारतीय जीवनाशी एकरूप झालेल्या अनेक गोष्टींबद्दल सार्थ अभिमान बाळगला पाहिजे, हे निवेदितेने लोकमनावर विंबविले, ही तिची फारच मोठी कामगिरी होय. कारण त्याकाळी अनेक लोकांना भारतीय वस्तू आणि रीतिरिवाज यांची उगाचच लाज वाटू लागली होती.

निवेदितेचे आयुष्य आता राजकीय चर्चा आणि चळवळी यांचा अखंड प्रवाह बनून गेले. जाहीर सभा, व्याख्याने, लेखन आणि प्रचंड पत्रव्यवहार यातच निवेदितेचा सगळा वेळ खर्ची पडत होता आणि तिच्या जीवनरसाचे झपाट्याने शोषण होत होते. तिचा मित्रपरिवार, अनुयायी आणि प्रशंसक यांचीही संख्या खूप वाढली. पूजनीय माताजींची लाडकी कन्या म्हणून निवेदिता नावाजली. रामकृष्ण परमहंसांच्या शिष्यवरांना तिच्या बद्दल आपुलकी व आदर वाटत असे.

रवीन्द्रनाथ टागोरांना तर निवेदिता म्हणजे स्फूर्ती देणारा अखंड झराच वाटायची. सुरेन्द्रनाथ बॅनर्जी, गोपाळकृष्ण गोखले, रमेशचंद्र दत्त, बिपिनचंद्र पाल आणि अरविन्द घोष यांना निवेदिता ही तत्त्वज्ञ व सखी वाटायची. देशातील तत्कालीन युवकांची ती आदर्शमूर्तीच बनून गेली.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक आणि महात्मा गांधी ह्या थोर नेत्यांनीही निवेदितेच्या कार्यावद्दल आदर व्यक्त केला.

अशा रीतीने निवेदितेचे जीवन म्हणजे सेवा, त्याग, प्रयत्न आणि स्फूर्ती यांची गाथाच होय.

सतत परिश्रमामुळे निवेदितेचे शरीर ऐन तारुण्यातच थकून गेले. पण तिला विश्रांती कशी ती ठाऊकच नव्हती. लोकांनीही निवेदितेच्या कार्यकौशल्याचा भरपूर उपयोग करून घेतला, पण तिला काय हवे, याची वास्तपुस्त करण्याची त्यांनी फिकीर केली नाही.

१९०५ मध्ये निवेदिता खूपच आजारी झाली. तिच्या निकटवर्ती मित्रांनी, विशेषतः रामकृष्ण

आश्रमातील धर्मप्रचारकांनी, तिची सेवाशुश्रूषा केली. तिची प्रकृती थोडीशी सुधारली. पण ती विश्रांती घ्यायलाच तयार नव्हती. आपल्या दुवळ्या शरीराची तिने कधीच काळजी घेतली नाही. याचवेळी ब्रिटिश राजवटीने बंगालची फाळणी केली आणि आंदोलनाचा प्रचंड डोंब उफाळला. निवेदितेनेही त्या धुमश्चक्रीत उडी घेतली. दुसऱ्याच वर्षी पूर्व बंगालात महापुराने कहर माजवला. परिणामी भयाण दुष्काळाचे संकट ओढवले. पूरपाण्यातून मार्ग काढीत आणि चिखल तुडवीत, निवेदितेने पूरपीडित व दुष्काळपीडित यांच्या मदतीसाठी खेड्यांमागून खेडी धुंडाळली. पीडित जनतेच्या साहाय्यार्थ तिने बंगाली युवकांची संघटना उभारली.

आता मात्र तिची प्रकृती खूपच खचली. पण स्वतःच्या शरीराची अन् जीवाची पर्वा न करता ती गरिबांच्या व पीडितांच्या मदतीसाठी झुंजतच राहिली.

जेव्हा प्रकृती फारच ढासळली तेव्हा निवेदितेने मृत्युपत्र तयार केले व आपले सर्वस्व

बेलुर मठाला अर्पण केले. खरे तर तिच्याजवळ दैनंदिन खर्चासाठी जे थोडेसे पैसे होते ते वगळता संपत्ती अशी काही नव्हतीच तिने लिहिलेल्या पुस्तकांच्या ' कॉपीराइट ' चे पैसे तिला नियमितपणे मिळायचे. हा हक्कही निवेदितेने बेलुर मठाला देऊन टाकला. जे जे काही माझे म्हणून गणण्यात येईल, ती सगळी संपत्ती भारतातील महिलांच्या शिक्षणासाठी वापरावी, असे निवेदितेने आपल्या मृत्युपत्रात नोंदविले आहे.

१३ ऑक्टोबर. सकाळची वेळ. निवेदिता दार्जिलिंगला होती. गेले कित्येक दिवस ढगाआड लपून वसलेल्या सूर्याने त्या दिवशी सकाळी एका-एकी दर्शन दिले आणि निवेदितेच्या खोलीत सूर्यकिरणांचा प्रकाश उमटला. निवेदिता गाढ समाधीत होती, डोळे उघडताच तिला सूर्यप्रकाश दिसला आणि ती कुजबुजली, “ माझ्या देहाची ही दुवळी नाव आता बुडू लागली आहे, पण मला उगवत्या सूर्याचे दर्शन घडत आहे.” हेच निवेदितेचे अखेरचे शब्द.

बुडाली ती नाव चिमुकली नव्हती. ते

प्रचंड सामर्थ्यशाली जहाज होते. निवेदितेला जो सूर्योदय दिसला, तसा प्रकाश तिच्यासारख्या काही निवडक लोकांच्याच अनुभवाला येतो.

सर जगदीशचंद्र बोस यांनी आपली सुप्रसिद्ध संशोधनसंस्था स्थापन केली. आणि त्या संस्थेत हाती दीप घेतलेली व पुढे पाऊल टाकण्यास सिद्ध झालेली स्त्री, अशी प्रतिमा स्थापन करण्यात आली. निवेदितेच्या स्मृत्यर्थच जगदीशचंद्रांनी हे केले.

हिमालयाच्या कुशीत या महान महिलेचा पार्थीव देह विसावला. तिच्या समाधीच्या रूपाने अगदी साधा चौथरा उभारण्यात आला असून त्यावरील स्मृतिओळ अशी—‘जिने आपले सर्वस्व भारताला दिले, ती निवेदिता येथे विसावली आहे.’

पण निवेदितेने स्थापन केलेली छोटीशी शाळा हे निवेदितेचे खरे स्मारक होय. त्या शाळेचा व त्यामागील हेतूचा आता भारतभर विस्तार झाला असून हजारो मुली व महिलांना त्या संस्थेद्वारे राष्ट्रीय शिक्षण मिळत आहे.

म. गं. नं. १३९२



BVBK-0401312

*

BVBK-0401312